

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ І СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ В ДОКУМЕНТАХ РОСІЙСЬКОЇ ЖАНДАРМЕРІЇ

© Мазур О.Я., Патер І.Г., 2008

Висвітлюються стосунки М.С. Грушевського із Союзом визволення України.

In this article author try to consider views of Mykhaylo Grushevskiy on such nationally liberation themes of Ukrainian people.

У 1914 р. виповнювалося 20 років роботи М. Грушевського у Галичині. Завдяки його організаторським здібностям, невтомній енергії набула розквіту діяльність НТШ, засновано журнал "Літературно-Науковий Вісник", "Українську видавничу спілку", "Товариство прихильників української науки, літератури й мистецтва", "Краєвий шкільний союз". Працюючи в Галичині, він часто їздив на Наддніпрянщину, організовував наукову, культурно-освітню роботу. Згадуючи про свого вчителя, І.П. Крип'якевич писав, що він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь час було в нього на умі — невисипаюча праця для всіх частин української землі [1].

Відстоюючи право українського народу на самостійний розвиток, М. Грушевський приділяв важливу роль українській мові, надавав важливого значення розвитку українського шкільництва. За його ініціативою в Галичині виникли українські приватні школи. За час перебування у Львові створив власну історичну школу. Він вірив, що боротьба за український університет приведе до перемоги. І дійсно, на початку 1914 року поляки змушені були погодитися на відкриття українського університету у Львові.

М. Грушевський уважно спостерігав за політичним життям як у Галичині, так і на Наддніпрянщині. Ще у березні 1911 р., за три роки до заснування Союзу визволення України, група політичних емігрантів з Наддніпрянської України — А. Жук, В. Дорошенко, Л. Юркевич, В. Степанківський, В. Липинський (на той час він проживав у Кракові і не вважався емігрантом) і галичанин В. Кушнір провели наради, в результаті яких виникла думка створити самостійницький орган "Вільна Україна", що став провісником СВУ.

Учасники нарад вважали, що проєктований часопис має об'єктивно виступати проти русифікації, використовувати кожен нагоду для національних маніфестацій і демонстрацій, популяризувати клич "свій до свого", проводити економічний бойкот чужинців, загалом висвітлювати виступи національного характеру, які б у своєму розвитку довели у відповідний момент до національного повстання. Власне кажучи, на цих нарадах було закладено ідейні підвалини нового самостійницького руху за державну незалежність України з демократичною формою врядування.

В. Липинський з відома учасників наради повідомив митрополита А. Шептицького і професора М. Грушевського про плани наддніпрянців. А. Шептицький сприйняв це з симпатією і великою зацікавленістю, а М. Грушевський — дуже обережно, майже негативно [2].

У записці до В. Липинського М. Грушевський писав: "Ситуація викликана останньою делегацією, того роду, що наказує дуже велику обережність з такою ідеєю, про яку Ви мені говорили, і хтозна, чи відповідний час з задуманими Вами виступами" [3].

Позицію М. Грушевського можна зрозуміти. У той час міжнародна ситуація була дуже складною. Російська шовіністична преса відверто побрязкувала зброєю і вже ділила Австро-Угорщину. Австрійська погрожувала "бити кожного по пальцях, хто зважиться доторкнутися до дверей придунайської монархії". На нарадах про міжнародне становище деякі австро-угорські політики лякали Росію українським сепаратизмом. Це підхопила російська преса і з ще більшою

силою цькувала український рух. Очевидно, що зчинений пресою галас був однією з причин того, що М. Грушевський засумнівався у відповідності часу із задуманими виступами емігрантів. Він також міг подумати про інспірацію цієї акції з Відня, і як російський підданий не хотів, щоб його запідозрили у ворожих зв'язках щодо Росії. По-друге, тоді ж вийшла у світ його збірка статей "Наша політика" [4], в якій він критикував діяльність галицьких політичних діячів, показував усі недоліки політичного, культурного й економічного життя українців Галичини. Ця публікація викликала гостру реакцію серед галицьких політиків і спричинилася до ще більшої ізоляції його від політики.

Ця обережність М. Грушевського вплинула на учасників березневих нарад 1911 р. Повідомляючи А. Жука і Л. Юркевича про відповідь, В. Липинський писав: "Лист професора і вістки від "Ваших" (вістки з України від партійних товаришів про тамошні справи) ще більше зміцнили моє переконання, що зі всяким австрофільством нам треба бути незвичайно обережними. Одним фальшивим кроком можна зіпсувати всю справу" [5]. Щодо застереження М. Грушевського, то В. Липинський радив рахуватися з його думкою, але вироблених на нараді планів не міняти.

Ці думки В. Липинського поділяв й А. Жук, який загалом не мав нічого проти австрофільства, тобто вирішення української справи у зв'язку з Австрією. Проте вважав це предметом майбутньої дипломатичної акції, а не відвертим свідченням його австрійської орієнтації. Велике значення він надавав створенню організаційних зв'язків самостійницької акції в Україні і за кордоном, зацікавленню українською справою світової громадськості. А. Жук вважав за неминуче у майбутньому шукати для української політичної акції допомоги зовнішніх чинників за відповідних для цього обставин [6].

Війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців, які опинилися між двома ворогуючими країнами. Як галичани, так і наддніпрянці проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували, що поставило їх у протилежно воюючі сторони. Галичани у серпні 1914 р. організували Головну Українську Раду (ГУР) й почали створювати військові формації Українських Січових Стрільців, а наддніпрянці створили Союз визволення України (СВУ).

Наддніпрянська Україна сприйняла новостворену політичну організацію загалом пасивно. Жорстокими переслідуваннями розвиток українського руху було придушено, тому навіть не могло йтися про якісь акції, що спиралися б на українські маси. Провідні кола української інтелігенції, які очолювала цей рух, теж виявили розгубленість і пасивність.

Цілком зрозуміло, що Союз прагнув нав'язати стосунки з представниками українських партій для піднесення національно-визвольного руху в Наддніпрянщині, але зробити це було надзвичайно важко. Політичним емігрантам в'їзд в Україну був категорично заборонений. Російська жандармерія, готуючи арешти керівників національного руху, фальсифікувала чимало справ про їх таємні наради з представниками Союзу, підтасовувала факти про перебування в Україні відомих галицьких і наддніпрянських емігрантських політичних діячів [7].

Майже всі українські політичні партії переслідувалися законом і перебували у підпіллі. За належність до них, яку влада розцінювала як „зраду Батьківщині”, винних притягали до кримінальної відповідальності. З початком війни в усій Росії запроваджено воєнний стан, і це розв'язало руки російським шовіністам, які прагнули цілковитої розправи з українством. Стараннями українофобів у Києві відразу з оголошенням війни, 2 серпня 1914 р. закрито українську газету „Рада”, згодом — „Маяк”, „Українська хата”.

З російською окупацією Галичини і Буковини було ліквідовано всю українську пресу, тож на етнічній українській території не залишилося жодного українського видання. Це був великий удар по українських національних інтересах. „Коли не стало української преси, — писав О. Лотоцький, — настав зовнішній спокій смерті в національному житті України”. За українців говорили інші — чорносотенні газети” [8]. Одночасно із заборонаю всіх українських часописів конфіскації підлягали українські книжки. Автори звинувачувались в антидержавній пропаганді й карались за „видання і розповсюдження ворожих встановленому ладові творів” позбавленням всіх громадянських прав і засланням у Сибір [9].

Перша світова війна застала М. Грушевського з сім'єю у с. Криворівні на Гуцульщині. Російський підданий опинився на території воюючої держави і його подальше перебування було дуже небезпечним "з огляду на обох національних ворогів України – поляків і москалів" [10].

У цій складній ситуації М. Грушевському і його сім'ї допомогли діячі Союзу визволення України, що домоглися в австрійського генерального штабу дозволу виїхати їм до Відня. Тут відбулися зустрічі з галицькими і наддніпрянськими емігрантами, організованими у СВУ. М. Грушевський знав їх усіх особисто, проте не поділяв їхніх поглядів і майбутніх планів. Перед від'їздом вчений мав нараду з президією Союзу й обіцяв по приїзді до Києва тримати з ними зв'язок через нейтральні країни. Дмитро Дорошенко зазначав, що в листах він мав уживати задля конспірації умовлених виразів [11].

Повертатися до російської імперії теж було небезпечно. Там йшов шалений наступ на українство. Жандарми чекали на повернення М. Грушевського. Вже 30 серпня 1914 р. начальник Київського жандармського управління полковник Шредель отримав розпорядження губернатора встановити нагляд за професором Львівського університету, який після прибуття до Києва мав бути заарештований.

Як відомо, М. Грушевський з обережністю ставився до діяльності СВУ. Зазначимо, що на початку війни українські кола Наддніпрянщини були мало знайомі з діяльністю політичних емігрантів за кордоном. Тому до відомостей про СВУ, привезених М. Грушевським до Києва, члени Товариства українських поступовців поставилися неприхильно. Дмитро Дорошенко, розповідаючи про це засідання, писав, що Рада ТУП вирішила застерегти діячів СВУ, щоб "...вони були дуже обережні у своїх виступах від імені всієї України: не знаючи наших обставин, не маючи з нами контакту, вони могли б наробити помилок своїми виступами й заявами в імені цілої України" [12]. Лише згодом первісні упередження проти СВУ розвіялися й українські кола взяли до активної політики.

28 листопада 1914 р., через чотири дні після прибуття до Києва М. Грушевського арештували. В його помешканнях у Києві та Львові, окупованому російським військом, жандарми провели обшуки, сподіваючись знайти документи про антиросійську діяльність. Під час обшуку поліція знайшла його щоденники, фотографії деяких галицьких політиків і діячів Союзу. В донесеннях зазначалося, що члени СВУ допомогли М. Грушевському дістатися до Києва і провели з ним низку ділових нарад [13].

Союз визволення України, висунувши постулат державної самостійності, проводив в тому напрямку відповідну діяльність. На створення Союзу відреагували офіційні кола Росії. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ Росії циркуляром від 13 грудня 1914 р. повідомляв начальникам губернських жандармських управлінь про заснування „нової революційної організації під назвою „Союз визволення України”, мета якої відірвати Україну від Росії та створити самостійну Українську державу” [14]. Начальник тимчасового жандармського управління генерал-губернаторства Галичини полковник Мезенцов писав у звіті про виявлення великого матеріалу, який доводив, що професор М. Грушевський був "не лише керівником мазепинського "культурно-національного" руху в Галичині, але й покровителем російських революційних елементів".

Через місяць після арешту, полковник Шредель звернувся до київського губернатора за дозволом затримати у в'язниці М. Грушевського, з тим, щоб дати можливість переглянути величезне листування українською мовою. Сидів М. Грушевський в Лук'янівській тюрмі. Допитував його жандармський підполковник Самохвалов. Допити тривали з 29 листопада 1914 по лютий 1915 року.

У звіті полковника Мезенцова за № 128 під грифом "цілком таємно" від 17 січня 1915 р. привертає увагу розділ, названий „Роль професора Грушевського в мазепинском движеніи в Галичине и в Малоросіи". Незважаючи на тенденційність, вигадки і перекручення, характерні для жандармських документів, він дає можливість зрозуміти причини арешту, переслідування М. Грушевського і політику російської влади по відношенню до українства. Термінологія жандармського звіту – "мазепинці", "мазепинський рух", "Малоросія" свідчать про презирливе ставлення і патологічну ненависть російського самодержавства до українського визвольного руху. Прагнення українців до відновлення незалежної самостійної держави викликали асоціацію зі славним гетьманом І.С. Мазепою, ім'я якого в російській імперії було піддане анафемі.

Полковник Мезенцов поділяв "мазепинський" рух на дві головні течії: 1) під керівництвом представника галицьких "мазепинців" К. Левицького і 2) під проводом М. Грушевського, вважаючи їх вкрай ворожими і непримиренними до Росії. Спільна ознака цих течій полягала у "відторгненні України від Росії і створенні Самостійної України". Відмінність полягала в тому, що партія К. Левицького змагала до створення "Українського Королівства" під скіпетром Габсбургів. Рух, очолюваний М. Грушевським, спрямовувався до відновлення Самостійної України, незалежної від "царствующих Домов" [15].

Характеризуючи М. Грушевського, Мезенцов відзначив його публічні виступи проти "опортуністичної політики" К. Левицького у Відні і в краю по відношенню до польської адміністрації. Він писав, що М. Грушевський висловив своє політичне кредо в брошурі "Наша політика". Підкреслюючи зокрема, що на відміну від партії К. Левицького (національно-демократичної) М. Грушевський спирався переважно на "мазепинську" інтелігенцію і під його впливом перебували "мазепинські" соціал-демократична і радикальна партії.

Полковник Мезенцов назвав М. Грушевського "духовним батьком мазепинського руху та його натхненником". Цікавим є висловлювання і про Наукове Товариство ім. Шевченка – по суті справи Української Академії наук. Наукова і громадська діяльність в Галичині, організація Наукового Товариства в Києві весною 1907 р., обрання головою обох Товариств, перенесення туди ж наприкінці 1906 р. видавництва і редакції "Літературно-Наукового Вісника", відкриття там двох українських книгарень дали жандармам підстави вважати М. Грушевського "головною ланкою, яка з'єднувала галицьких мазепинців з російськими" [16].

Відзначаючи велику кількість прихильників в "Малоросії" (Наддніпрянська Україна – О. М., І. П.), М. Грушевського звинувачували в наданні притулку російським емігрантам-"мазепинцям". Серед них зустрічаємо прізвища М. Залізняка, В. Дорошенка, О. Скорописа-Йолтуховського, М. Бачинського, М. Гаврилка, О. Коваленка, П. Лаврова, А. Жука. Закінчувався звіт висновком жандармів: "Взагалі Грушевський як в Галичині, так і в Малоросії користувався величезним авторитетом і мав сильний вплив" [17].

7 лютого 1915 р. полковник Шредель в рапорті на ім'я Київського губернатора застерігав: "З приводу "серьезной й опасной" для Росії діяльності професора Грушевського, яка пов'язана з численними городами, не треба йому дозволяти їхати до Томська по проходному свідоцтву" [18].

Копії звіту начальника тимчасового жандармського управління генерал-губернаторства Галичини були надіслані військовому генерал-губернатору Г. О. Бобринському, директору департаменту поліції та начальнику Київського губернського жандармського управління.

Цілком очевидно, що після таких "рекомендацій" російських жандармів, розправа над М. Грушевським стала неминучою, йому призначили заслання до Симбірська, куди він прибув 22 лютого 1915 р. у супроводі городского київської міської поліції. За ним виїхала і родина. Київський губернатор повідомив свого "колегу" у Симбірську, що професор М. Грушевський висланий на підставі телеграми заступника міністра внутрішніх справ Росії, командувача окремим корпусом жандармів Джунковського [19].

У лютому 1915 р. у „Вістнику СВУ” з'явилася замітка під заголовком "Професор М. Грушевський перед російським судом". У ній повідомлялося, що російські власті звинувачують М. Грушевського у державній зраді, активній участі в протиросійській агітації, висловлюванні в публіцистичних творах ненависті до Росії, участі в організації Січових Стрільців. Закінчувалося повідомлення словами: "Отже, москалі вірні своїй старій політиці: найбільшого українського вченого, старого професора Грушевського чекає з московської руки та сама доля, якої зазнали, Шевченко, Куліш, Драгоманів та інші великі сини України".

СВУ завжди вважав М. Грушевського видатним українським вченим і діячем, славним професором і захищав його від усяких нападок з будь-якого боку. Наприклад, професор Київського університету Ю. Кулаковський на сторінках "Киевлянина" критикував діяльність СВУ, а М. Грушевського звинувачував як "фальшивника русской истории".

З цього приводу у "Вістнику Союза визволення України" була поміщена стаття З. Кузелі, написана в іронічному тоні. Іронізуючи, автор писав, що "проф. Кулаковський, як учений історик і розкриває чорносотенцям усі ті фальшовання, які Грушевський пускав у світ не тільки в своїй "штучній" науковій мові та в німецьких перекладах, але й по "русски". У статті зазначено, що

М. Грушевський ще в 1905 р. у революційній брошурі "Единство или распадение России" розбив і знищив усю велику історію творення держави, назвав Росію "тюрмою народів", "механічною спорудою, позбавленою всякого внутрішнього зв'язку й піддержуваною тільки зовнішньою силою", йшов разом з іншими "іногородцями" на "спільного ворога", "в переконанню, що можливо скинути спільне ярмо" [20].

СВУ опублікував багато праць М. Грушевського. У бібліографічному відділі „Вісника Союзу визволення України” помістив низку статей про його життєвий і творчий шлях.

Все російство – від крайніх правих чорносотенців до крайніх лівих більшовиків – у боротьбі проти українського руху блокувалося на спільному ґрунті великоросійського шовінізму, закликаючи до нищення „мазепинців, зрадників, сепаратистів і націоналістів”, як вони називали свідомих українців. Ненависницька атмосфера російської громадської думки та урядові репресії не зламали українства в його позиціях щодо мети та завдань українського руху.

У свідомості українців щоразу чіткіше вимальовувалося розуміння того, що інтереси російської держави чужі й ворожі для них, а її зміцнення несе ще більше пригноблення для їх батьківщини. В роки війни наступив той перелом у суспільній свідомості українців, який ставав дуже небезпечним для російської імперії. „В глибинах народної душі, писав О. Лотоцький, — завжди міцно корінилася національна стихія” [21].

Ідея самостійності України, що виглядала досить нереально у довоєнний час, мала своїх переконаних прихильників. Про переломні зміни у настроях тодішніх українських кіл свідчить висловлене негативне ставлення Тупу до акта 5 листопада 1916 р. про відокремлення Галичини, проголошену австро-німецькими урядами. М. Грушевський також негативно поставився до цього рескрипту, що став страшним ударом для українців Галичини і дав можливість „повного поневолення українського народу поляками” [22].

У Симбірську М. Грушевський перебував до осені 1915 р. На прохання Російської академії наук восени його перевели до Казані, а через рік – до Москви. В усіх містах за ним постійно наглядала місцева поліція. "Після віденського сидіння, Лук'янівської одиночки і казанської глухої провінції,— згадував вчений, — московське показувалося не знати яким добром". Тут він опинився з центрі московського українського життя. Падіння російського самодержавства дало змогу М. Грушевському повернутися до Києва і очолити Центральну Раду. Переслідування тимчасово припинилися.

Коли розпочалася революція, СВУ заявив, що вважає „присвоєний собі мандат вичерпаним”. Проте, залишаючись поза межами України, члени СВУ підтримували політичні процеси, що їх проводила Центральна Рада, очолювана М. Грушевським.

1. Крип'якевич І., Грушевський М. Життя і діяльність // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 468. 2. Дніпро. – Львів, 1935. – С. 105. 3. Жук А. До історії української політичної думки. – Відень; Прага, 1923. – № 2. – С. 38. 4. Грушевський М. Наша політика. – Львів, 1911. 5. Жук А. Вказ. праця. – С. 39. 6. Дніпро. – Львів, 1935. – С. 106. 7. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 274, оп. 5, спр. 27, арк. 4; ф. 385, оп. 2 спр. 81, арк. 4, 15–17; оп. 1, спр. 2863, арк. 66–67; ф. 1599, оп. 1, спр. 169, арк. 12; спр. 258, арк. 1. 8. Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 3. – Варшава, 1934. – С. 271. 9. Вістник Союзу визволення України (далі — Вістник). – Відень, 1915. – №9–10. – С. 20. 10. Дорошенко Д. Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 р. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк. – С. 65. 11. Там само. 12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Львів, 1923. – Ч. 1. – С. 29. 13. ЦДІА України у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 463, арк. 71; ф. 307, оп. 1 спр. 81, арк. 7; ф. 1262, оп. 1, спр. 213, арк. 19. 14. ЦДІА України у Києві, ф. 307, оп. 1, спр. 87, арк. 7. 15. Мазур О., Патер І. М. С. Грушевський: жандармські свідчення // До 130-річчя з дня народження М. С. Грушевського: Матеріали наукової конференції. 29 червня 1996 р. – Львів, 1997. – С. 26–27. 16. Там само. – С. 27. 17. Там само. 18. Справа про висилки проф. М. Грушевського // Великий Українець. Вказ. праця. – С. 366. 19. Там само. 20. Патер І. М. Грушевський і Союз визволення України // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р. у Львові. – Львів, 1995. – С. 282. 21. Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 298. 22. Вістник. – Відень, 1917. – №13, 25 берез. – С. 198.